

bilimname 47, 2022/1, 219-242

Araştırma Makalesi

Geliş Tarihi: 18.02.2022, Kabul Tarihi: 31.03.2022, Yayın Tarihi: 30.04.2022
doi: 10.28949/bilimname.1075792

EL-EMÂLÎ BAĞLAMINDA KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR'IN ZÜHD HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

 Samet KARAHÜSEYİN^a

Öz

Kâdî Abdülcebbâr Abbâsîler'in zayıflayıp Büveyhîler'in siyaseten yükselişe geçtiği bir dönemde önemli siyasî görevleri icrâ eden ve Mu'tezilî düşüncenin önde gelen kelâmcıları arasında yer almaktadır. Bundan dolayı hem siyasî hem de kelâmî görüşleri aynı zamanda ekolünü de temsil etmektedir. Bu durumu destekleyen bir başka veri de elimizdeki Mu'tezilî kaynakların önemli bir kısmının kendisine ait eserler oluşudur. Böylelikle Mu'tezilî düşünce üzerine konuşurken bir yönüyle Kâdî Abdülcebbâr'ın eserlerinin çerçevesi ve ufku kadar hareket edilebilmektedir. Hal böyleyken Kâdî Abdülcebbâr'ı ve eserlerini anlamak büyük oranda mezhebini anlamak olacakken kendisinin ancak ulaşılabilen görüşleri de Mu'tezile'nin yeni ufukları olarak görülebilir. Kâdî Abdülcebbâr'ın son yıllarda tahkik edilerek bilim dünyasına sunulan ve Hadis ilmine dâir te'lif etmiş olduğu *el-Emâlî* adlı eseri bu çalışmanın ana kaynağı mesabesinde. Bu eser dikkatle incelendiğinde Kâdî'nin hem ilmî kişiliği hem de kelâmî metodolojisine yönelik farklı bakış açıları barındırdığı anlaşılabilecektir. Elinizdeki çalışmada *el-Emâlî*'den olası birçok yönüyle değil özellikle de tasavvuf düşüncesini temerküz etmiş zühd kavramı ve bununla ilişkili bazı hadislerin yorumlarına odaklanılmaktadır. Bu ameliye esnasında da Kâdî Abdülcebbâr'ın hadisçi yönünden ziyâde mütekellim kişiliğine vurgu yapılacaktır. Mu'tezilî düşüncenin ve Kâdî Abdülcebbâr'ın zühd hakkındaki bazı görüşleri *el-Emâlî*'de yer verdiği hadislerle irtibatlandırılmış ve kısaca açıklanmıştır. Bu açıklamalardan da yola çıkarak Kâdî Abdülcebbâr'ın *Emr bi'l-Ma'rûf ve Nehiy ani'l-Münker* prensibinin ahlâkî boyutuna katkı verebilecek bazı yaklaşımları da kavranabilecektir.

Anahtar kelimeler: İslâm Mezhepleri, Mu'tezilî Düşünce, Kâdî Abdülcebbâr, el-Emâlî, Zühd.

^a Dr., Ordu Üniversitesi, s_karahuseyin@outlook.com

IN CONTEXT OF AL-EMALI QADI ABD AL-JABBAR'S VIEWS OF ABOUT THE ASCETICISM

Qadi Abd al-Jabbar is one of the leading theologians (kalam) of Mu'tazilite thought, who performed important political duties at a time when the Abbasids weakened and the Buyids were on the rise politically. Therefore, both his political and theological views also represent his school (Mu'tazilah). Another data supporting this situation is that a significant part of the Mu'tazilite sources are his own works. Thus, while understanding Qadi Abd al-Jabbar and his works will be to a large extent to understand his sect, his views that can only be reached can be seen as the new horizons of Mu'tazilah. While this is the case, understanding Qadi Abd al-Jabbar and his works will be to a large extent to understand his sect, while his only accessible views can be seen as the new horizons of Mu'tazilah. The main source of this study is the work *al-Emali*, written by Qadi Abd al-Jabbar on the science of Hadith and presented to the world of science after being investigated in recent years. The present study focuses on the concept of asceticism (zuhd) and the interpretations of some hadiths related to it, which focuses on mysticism (sufism), not with many possible aspects from *al-Emali*. During this operation, the emphasis will be on the theologian (mutakallim) personality of Qadi Abd al-Jabbar rather than the hadith (muhaddis). When this work is carefully examined, it can be understood that Qadi has different perspectives on both his scientific personality and his theological methodology. Some of the Mu'tazilite thought and Qadi Abd al-Jabbar's views on asceticism (zuhd) are related to the hadiths he includes in *al-Emali* and are briefly explained. Based on these explanations, some approaches of Qadi Abd al-Jabbar that can contribute to the moral dimension of the principle of *Amr bi-al-Ma'ruf wa Nahy 'an-al-Munkar* will also be comprehended.

[The Extended Abstract is at the end of the article.]

Giriş

Mu'tezilî düşüncenin kelâmî sistematiği merkeze aldığı bilinmesine rağmen tasavvuf düşüncesine veya tasavvuf düşüncesiyle irtibatlı kavramlara karşı bakışı hakkında yeterli sayıda çalışma olmadığı göze çarpmaktadır. Bu durumun en önemli istisnası; Aydınlı'nın Mu'tezilî düşüncüyü zühd ve takvâ gibi belli başlı kavramlar ve sûfi yönüyle de bilinen bazı kelâmcılar üzerinden incelediği çalışmasıdır.¹ Aydınlı bu çalışmasında,

¹ Osman Aydınli, "Mu'tezilî Anlayışta Zühd ve Takvâ Boyutu", *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 5/10 (2003), 99-122; Osman Aydınli, *Akılci Din Söylemi-Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekölü* (Ankara: Hitit Kitap Yayınevi, 2010), 193-222.

Mu'tezile mezhebine mensup düşünürlerin de diğer mezhep âlimleri gibi zühd ve takvâ başta olmak üzere tasavvufî kavramları kullandığını ve Allah-insan ilişkisinde zâhidâne tutumlar sergilemenin önemli bir yeri olduğunun altını çizmektedir.² Bu konuyu örneklerken Hasan el-Basrî (öl. 110/728)'nin düşüncesinde³ ilk nüvelerini barındıran bazı kavramların zamanla Vâsıl b. Atâ (öl. 131/748) ve Amr b. Ubeyd (öl. 144/761)⁴ gibi âlimlerin gündemine de geldiği belirtilmiştir.⁵ Aydınlı'nın işaret ettiği bu durumun klasik dönem Mu'tezilî kaynaklarda yer yer değinilen hususlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu veçhile mezkûr eserlere bakıldığında İbnü'l-Murtazâ (öl. 840/1437) da *Tabakâtü'l-Mu'tezile'*de mezhebin dördüncü tabakasını başlattığı isim olan Gaylân ed-Dımaşkî (öl. 120/738)'nin yukarıda ismi zikredilen âlimler gibi zâhidâne yönünün bulunduğunu zikretmektedir.⁶ Bunun yanında Bişr b. el-Mu'temir (öl. 210/825) de hem Kâdî Abdülcebbâr (öl. 415/1025) hem de İbnü'l-Murtazâ tarafından ekolün altıncı tabakasında yer alan ve sistematikleşme döneminin önde gelen zâhid kişilikleri arasında zikredilmektedir.⁷ Ayrıca Bişr b. el-Mu'temir'in talebelerinden ve yedinci tabakanın bilinen âlimlerinden Ebû Mûsâ b. Murdâr lakaplı İsâ b. Subeyh (öl. 226/841) "Mu'tezile'nin Rahibi"⁸ olarak adlandırılmıştır. Murdâr'ın talebelerinden olan (Ca'ferayn) Ca'fer b. Harb (öl. 236/850-51) ve Ca'fer b. Mübeşşir (öl. 234/848-49) de Mu'tezilî düşüncenin zâhidâne hayatlarıyla anılan ve takvâ sahibi kişilikleri olarak kayıtlara geçmiştir.⁹ Bunun yanında Kâdî Abdülcebbâr ve İbnü'l-Murtazâ, sekizinci tabakanın imamı kabul edilen Ebû Ali el-Cübbâî (öl. 303/916) hakkında övgü dolu sözlerle bahsetmekte; ilim, tevâzû ve takvâ sahibi oluşuna vurgu yapmaktadır.¹⁰ Aynı tabakanın önemli âlimlerinden ve Bağdat Mu'tezilesi'ni görüşleri ve eserleriyle etkileyen Ebu'l-Kâsım Ka'bî el-Belhî (öl. 319/931) zâhidâne yönüne değinilen âlimler arasındadır. Hatta öyle ki bir gün Ka'bî'nin kalbinin ne kadar kavî olduğu sınanmaya çalışıldı ve bunun için Ka'bî'nin haberi olmadan

² Aydınlı, *Akılî Din Söylemi-Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, 193.

³ Aydınlı, *Akılî Din Söylemi-Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, 193.

⁴ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Fuâd Seyyid (Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017), 212.

⁵ Aydınlı, "Mu'tezilî Anlayışta Zühd ve Takvâ Boyutu", 101 vd.

⁶ El-Mehdî-Lidînilâh Ahmed b. Yahyâ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, thk. Susanna Diwald-Wilzer (Beyrut-Wiesbaden: Franz Steiner, 1961), 25-26.

⁷ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 244; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 53.

⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 262.

⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 269.

¹⁰ Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 278-279; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 80.

üzerine yüksekçe bir yerden bir kova su döküldü. Neticede kova parçalandı ve Ka'bî'ye hiçbir şey olmadı, bu da gösterdi ki Ka'bî kalbi sağlam ve takvâ dolu bir âlimdi.¹¹ Bakıldığında dokuzuncu tabakanın önde gelen âlimlerinden Ebû Hâşim el-Cübbâî (öl. 321/933) de Kâdî Abdülcebbâr tarafından döneminin en ahlaklı ve takvâ sahibi kişisi olarak zikredilmektedir.¹²

Kâdî Abdülcebbâr'a kadar gelişen süreçte Mu'tezile içinde kelâm kadar güçlü olmasa da bazı âlimlerin tasavvuf düşüncesiyle de ilgilendikleri veya zühd, takvâ ve güzel ahlâk ile ilgili kavramları kullandıkları ve bu konularda bazı eserler yazdıkları anlaşılmaktadır.¹³ Bu Mu'tezilî külliyât dikkatle incelendiğinde baskın bir tasavvuf anlayışından ziyade yer yer düşünürlerin kendi şahsî görüşlerini yansıttıkları yorumlardan müteşekkil oldukları görülebilir. Öyle ki bazı Mu'tezilî şahıslar özelinde yapılan yorumlarda Mu'tezilî âlimlerin tasavvuf düşüncesine ve temel kavramlarına oldukça mesafeli ve soğuk oldukları ve bu alanı tamamen Sünnî düşünürlere bıraktıkları zikredilmektedir.¹⁴ Daha evvel mutasavvıf yönleriyle de meşhur olan Mu'tezilîleri örnek olarak verdiğimiz bu durumun bir istisnası olarak Câhız (öl. 255/869)'ın *Kitâbü'l-Beyân ve't-Tebyîn* adlı eserinin bazı bölümleri husûsen zikredilebilir.¹⁵ Müellifimiz Kâdî Abdülcebbâr'ın ise henüz ulaşılabilen eserleri arasında tasavvuf düşüncesine hasredilmiş bir eseri bulunmamaktadır. Öyle ki kendisinin en önemli eseri olan *el-Muğnî* başta olmak üzere, *el-Muhtasar fî Usûli'd-Dîn*, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, *Kitâbu Usûli'l-Hamse fî İlmi'l-Kelâm*, *Müteşâbihu'l-Kur'ân ve Tenzihu'l-Kur'ân ani'l-Metâin* adlı eserleri kelâm ve kelâm tarihi meseleleri ile Kur'ân tefsirini konu edinerek te'lîf ettiği eserler hüviyetindedir. *Tesbîtu Delâili'n-Nübüvve* ile *el-Emâlî* ise konuları ve içerdiği rivâyetlerin açıklamaları açısından diğer

¹¹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 89.

¹² Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 303; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 95. Burada zikredilen isimlerin dışında bazı Mu'tezilî âlimlerin de tasavvufu ilgilendiği ve sûf giydikleri kayıtlara geçmiştir. Bk. Nâşî el-Ekber, Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed, *Mesâilü'l-İmâme*, nşr. Josef Van Ess (Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1971), 50; Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000), 12: 488; Aydınlı, "Mu'tezilî Anlayışta Zühd ve Takvâ Boyutu", 109; Aydınlı, *Akılçı Din Söylemi-Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*, 208. Ayrıca Mu'tezile ile tasavvuf düşüncesinin bazı şahıslar ve farklı bölgeler üzerinden ele alındığı bir çalışma için bk. Florian Sobieroj, "Mu'tezile ve Tasavvuf", çev. Salih Çift, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 273-296.

¹³ Aydınlı, "Mu'tezilî Anlayışta Zühd ve Takvâ Boyutu", 100-101.

¹⁴ Florian Sobieroj, "Mu'tezile ve Tasavvuf", 276 vd.

¹⁵ Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî, el-Câhız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. İbrahim Şemsüddin, 2 c. (Lübnan: Müessesetü'l-Âlemî, 2003).

eserlerine nispeten zühd gibi belli başlı kavramlar hakkındaki görüşlerini muhtevîdir. Te'lifâtının genel görünümü bu durumdayken Kâdî'nin şahsı hakkında "yüce ahlâklı ve yüksek fazilet sahibi"¹⁶, "titiz bir ruha sahip bir dindar"¹⁷ ve "takvâ yolunun yolcusu"¹⁸ olduğu şeklinde bazı nitelemeler de yapılmıştır.¹⁹ Bütün bunlara ilâveten Kâdî Abdülcebâr'ın *el-Emâlî* adıyla bilinen hadis eserinde ele aldığı hadisler ve bunlara yönelik açıklamaları, kendisinin tasavvuf düşüncesini temerküz etmiş güzel ahlâk, zühd ve kanaat gibi temel kavramlara dâir bakış açılarını anlayabilmemiz adına dikkat çekmektedir. Bu nokta-i nazardan bakıldığında ilgili eserde ele aldığı hadisleri inceleme biçimi, ilgili hadisleri açıklama yöntemi, bu esnada yapmış olduğu yorumların nelere delil teşkil ettiği gibi hususlar çalışmamızın temel problematiğini ortaya koyabilmek için önemlidir. Kâdî'nin *el-Emâlî*'deki görüşleri, bize Kâdî Abdülcebâr'ın tasavvuf düşüncesi ve temel bazı kavramları üzerine neler düşündüğünü verebileceği gibi genel olarak Mu'tezilî kelâm sistemi olan "el-Usûlü'l-Hamse" açısından ne ifade ettiğini de bir yönüyle izah etmiş olacaktır. Bu ameliye esnasında örneklem olarak *el-Emâlî* adlı eseri bağlamında tahlillerde bulunulacak ve olabildiğine objektif bir yaklaşım izlenmeye çalışılacaktır. Böylelikle hicrî 4. ve 5. asırda Mu'tezilî düşüncenin Kâdî Abdülcebâr gibi velûd bir mütekellimle birlikte tasavvuf düşüncesine genel bakışı da bazı yönlerden belirginleşmiş olabilecektir.

A. Kâdî Abdülcebâr ve *el-Emâlî*

Kâdî Abdülcebâr h. 320/932 veya 325/937 yılında İran'ın batı bölgesinde Hemedân yakınlarındaki Esedabâd şehrinde dünyaya geldi.²⁰ Geçim sıkıntısı çeken bir ailede dünyaya gelen Kâdî'nin tahsil hayatında almış olduğu ilk eğitim hadis alanındaydı. Ardından bazı hocalardan Şafiî fikhî ve Eş'arî kelâmı üzerine tadrîsâtına devam etti.²¹ Kendisinin düşünce dünyasını şekillendiren hocalarıyla tanışması ise h. 346 yılında Basra'da gerçekleşti ve Ebû İshâk İbrâhim b. el-Ayyâş (öl. 386/996)'tan ve bir süre

¹⁶ Ebû Sa'd el-Beyhakî Hâkim el-Cüşemî, *Şerhu'l-Uyûni'l-Mesâil* (Tunus: Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1393/1974), 365.

¹⁷ G. Monnot, *Penseurs Musulmans et Religions İraniennes* (Paris: J. Vrin, 1974), 17.

¹⁸ Abdülkerîm İbn Muhammed er-Râfî, *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvin* (Beyrut: Daru'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1408/1987), 119; Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî, Sâhib b. Abbâd, *Resâilü's-Sâhib b. Abbâd*, thk. Abdülvehhâb Azzâm-Şevki Dayf (Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1947), 34.

¹⁹ Gabriel Said Reynolds, "Kâdî Abdülcebâr'ın Yükselişi ve Düşüşü", çev. Samet Karahüseyn, *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13/2 (2020), 773-805.

²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 11/114; İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târîh* (Beyrut: Dâru's-Sadr, 1965), 8/142; İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 112.

²¹ İbnü'l-Murtazâ, *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 112.

sonra Bağdat'ta Ebû Abdullah Hüseyin b. Ali el-Basrî (öl. 369/979)'den aldığı bilhassa Mu'tezile kelâmı ve Hanefî fihına yoğunlaşan dersleri bundan sonraki fikrî serüvenine doğrudan etki etmiş oldu. Çünkü Kâdî Abdülcebâr bu iki hocayla birlikte bir nevi Ebû Hâşim el-Cübbâî'nin Mu'tezilî görüşlerini ve kelâm yöntemini de tevârüs etmiş oldu. Ardından yapmış olduğu değişik ilmî seyahatlerle birlikte fikrî olgunluğa erişmeye başladı ve muhalled eseri olan *el-Muğnî*'yi tamamlamaya çalıştı. Bu eseri tamamladıktan sonra bir nüshasını Büveyhî hânedânının tanınan vezirlerinden Sâhib b. Abbâd (öl. 385/995)'a sundu ve Sâhib bu eseri oldukça beğendi. Kısa süre sonra İbn Abbâd'ın ilim meclislerinde boy göstererek kelâm ilminde ne denli mâhir olduğunu ispatlamış oldu. Sâhib b. Abbâd, Büveyhîler'in yükselişe geçtiği ve Abbâsîler'in zayıflamaya yüz tuttuğu bir dönemde Mu'tezilî düşünce için kritik bir önemi hâiz bir devlet adamı, aynı zamanda edîb ve kelâmcıydı. Bu özelliklerinin yanında Kâdî Abdülcebâr için en önemli niteliği ise, Mu'tezilî görüşleri benimsemiş olması ve Mu'tezilî düşünörlere duymuş olduğu yakınlık ve gösterdiği iltimaslardı.²² Bu dönem sadece Mu'tezilî düşünce ve Mu'tezile kelâmcıları için değil; İbn Abbâd gibi Zeydî fikirlere²³ de sahip bilginler ile bazı Şîî-İmâmî politikalar güden siyasîlerin²⁴ de faaliyet gösterdiği ve birçok din, mezhep ve felsefî cereyânın etkinlik alanını işaret eden bir zaman dilimiydi. Kâdî Abdülcebâr'ın kısa süre sonra kelâmdaki ünü yayılmaya başladı ve Sâhib b. Abbâd ile olan yakınlığının da etkisiyle Büveyhî hânedânında "Kâdî'l-Kudâtık" makamına yükseldi. Buradaki yetkileri de her geçen gün artan Kâdî, Sâhib b. Abbâd'ın vefât etmesinden sonra Müeyyidü'd-Devle'nin yerine Fahrü'd-Devle'nin geçmesiyle birlikte önce görevden alındı akabinde mallarına el konularak hapse atıldı.²⁵ Hapisten çıkması için de yüklü bir miktar fidye karşılığında serbest kaldı ve bundan sonra kalan ömrünü Re'y civarında sadece ilmî faaliyetlere tahsîs

²² Muharrem Akoğlu, *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2008), 218; Osman Aydınlı, *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017), 267.

²³ Sâhib b. Abbâd'ın Zeydî düşünceye olan ilgisi ve yatkınlığı için yazmış olduğu önemli iki esere bk. Ebû'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî, *Nusratü Mezâhibi'z-Zeydiyye*, thk. Hasan Nâcî (Beyrut: Dâru'l-Müttehîde li'n-Neşr, 1981); Ebû'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî, *Kitâbü'z-Zeydiyye*, thk. Hasan Nâcî (Beyrut: y.y., 1986).

²⁴ İlgili politikaların hangi siyasî emeller adına tertip edildiğine yönelik tahliller ve Büveyhîler'in belirli bir dönemi temsil eden bu politikardan ötürü tamamen Şîî bir hânedân olarak adlandırılmaması gerektiğinin gerekçeleri için bk. Muharrem Akoğlu, "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine", *Bilimname: Düşünce Platformu* 17/2 (2009), 123-138.

²⁵ Metin Yurdagür, "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhûr Kelâmcısı Kâdî Abdülcebâr", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 132.

ederek geçirdi ve h. 415/1025 yılında vefât etti.²⁶

Kâdî Abdülcebbar'ın kelâmî kariyeri kadar siyasî kariyeri de hayat serüveninde belirleyici olmuştur diyebiliriz. Zira kendisinin üst düzey siyasî görevlerde bulunduğu esnada ilmî faaliyetlerini devam ettirse de konjonktür ve konumu gereği farklı fikir ve düşünce yapılarına karşı daha ılımlı bir tavır sergilemesi de belli oranda anlaşılabilir bir durumdur. Bilindiği üzere Kâdî Abdülcebbar'ın düşünce sisteminin merkezinde “el-Usûlü'l-Hamse” yer almaktadır. Ancak tasavvuf düşüncesine dâir herhangi bir eseri günümüze ulaşmadığı için kelâmî sistematüğinde yer verdiği kadarıyla birtakım ipuçlarına erişebilmek mümkündür. Bu anlamda *el-Muğnî*'de yaptığı değerlendirmelerde ilhâm türünden (sezgisel bilgiler de dâhil) bilgileri reddetmekte²⁷ nazarın terkine sebebiyet verdiği için taklîd sayılabilecek her türlü davranışın geçersiz olduğunu ve hatta taklîdin kendilerince haram sayıldığını iddia etmekte ve Ashâbu'l-İlhâm dediği şahıslar ve grupları bilgi temelleri açısından eleştirmektedir.²⁸ Öyle ki ona göre taklîd edilen kişi, davranışlarıyla halk içinde zâhid olduğu düşünülen bir kişi bile olsa asla nazarın yerine taklîd geçirilmemelidir.²⁹ Çünkü güzel ahlâklı ve takvâ sahibi zâhid bir kişi olduğu bilinen birisine bağlanarak veya o kimseyi taklîd ederek o kişinin dinde doğru bilgiye sahip olduğunun bilgisi tam olarak anlaşılammamaktadır.³⁰ Bu durumda Kâdî'ya göre mukallid adına ‘sükûnu'n-nefs’ oluşmadığı için taklîd nazar yerine tercih edilmemelidir. Mamafih zâhidâne bir kişiliğin veya bu tarz bir yaşantının bireysel bir tecrübe olması gerektiğine vurgu yapan ve nazarı dindeki vâciplerin ilki olarak gören Kâdî Abdülcebbar'ın tasavvufî kavramlara karşı neler düşündüğü hakkında *el-Emâlî*'de yer verdiği bazı hadislerin kendisinin zühd ve tasavvuf düşüncesini yansıtması bakımından aydınlatıcı olacağı kanaatindeyiz.

²⁶ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, 11/116; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 9/111; Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfi, es-Sübki, *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*, thk. ve nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Mahmûd Muhammed et-Tenâhî, 10 c. (Kahire: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1964), 5/97; Reynolds, “Kâdî Abdülcebbar'ın Yükselişi ve Düşüşü”, 786-787.

²⁷ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl-en-Nazar ve'l-Meârif*, thk. Muhammed Hıdır Nebhâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 343-345.

²⁸ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl-eş-Şer'iyât*, thk. Muhammed Hıdır Nebhâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012), 206-207; Kâdî Abdülcebbar, *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl-en-Nazar ve'l-Meârif*, 343-344.

²⁹ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbar, *(Ta'lik) Şerhu'l-Usûli'l-Hamse-Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, çev. İlyas Çelebi, 2 c. (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013), 1/100.

³⁰ Kâdî Abdülcebbar, *(Ta'lik) Şerhu'l-Usûli'l-Hamse-Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 1/100-101.

1. El-Emâlî (Nizâmü'l-Fevâid ve Takrîbu'l-Murâd li'r-Râid)

Kâdî Abdülcebbâr'ın kaynaklarda ismi zikredilen tek hadis eseri *el-Emâlî*, kısaltmasıyla meşhur olan *Nizâmü'l-Fevâid ve Takrîbu'l-Murâd li'r-Râid* adlı eseridir. *el-Emâlî* hadis usûlünden ziyâde kendi kriterlerine göre birtakım hadisleri toplayıp üzerine açıklamalar yaptığı bir eser hüviyetindedir. İçinde bulunan hadisleri h. 407 ve 409 yılları arasında³¹ Rey ve Kazvin şehirlerinde dinlediği bildirilmektedir.³² Tespitlerimize göre eser ilk olarak 2016 yılında Erzurum'da kendisi de bir hadis akademisyeni olan Tevhit Bakan tarafından tahkîk edilmiştir.³³ Eserin daha sonra 2020 yılında Muhammed es-Süleymânî tarafından Abu Dabi'de yeniden tahkîk edilip yayımlanmış bir versiyonu daha mevcuttur.³⁴ Bakan'ın tahkîki incelendiğinde eserde 24 başlık altında toplam 237 hadis mevcuttur. Eserde yer alan bazı hadislerin de kullanıldığı bir makale kaleme alan Bakan, mezkûr eserde bulunan hadislerin Kâdî Abdülcebbâr'ın genel sünnet anlayışına dâir kayda değer bilgiler barındırdığını da belirtmektedir.³⁵ Süleymânî'nin tahkîkinde ise eserin öncesinde oldukça etraflı bir giriş yapılmıştır. Mu'tezile'nin sünnet ve hadislere bakışından başlanarak, *el-Emâlî*'nin tarihlendirilmesine, Kâdî Abdülcebbâr'ın hadis aldığı bazı şeyhlerine ve sened zincirlerine değinildikten sonra Kâdî'nin bu eserdeki başvuru kaynaklarına da yer verildiği görülmektedir.³⁶

Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Emâlî*'de yer verdiği hadislerinden tasavvuf düşüncesi ve temel bazı kavramlarıyla irtibatlı olduğunu düşündüğümüz bazı rivâyetlere ve bunlar üzerine Kâdî Abdülcebbâr tarafından yapılan açıklamalara yer vermeyi uygun gördük. Bundan sonraki başlıklarda sırayla ilgili örnekler üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

a. Güzel Ahlâka Dâir Hadisler

Kâdî Abdülcebbâr'ın *el-Emâlî*'de üzerinde durduğu hadislerin önemli bir kısmı güzel ahlâk ve edep ile yani Allah-insan ilişkisine dâir temel yaklaşımlarını yansıttığını düşündüğümüz hadislerdir. Bu kapsamda ele

³¹ Râfî, *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvin*, 1/261-293; Tevhit Bakan, "Kâdî Abdülcebbâr'a Göre Sünnet", *İLTED* 45/1 (2016), 195.

³² Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 213.

³³ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *el-Emâlî-Nizâmü'l-Fevâid ve Takrîbu'l-Murâd li'r-Râid*, thk. Tevhit Bakan (Erzurum: y.y., 2016). Bu çalışmada kaynak olarak kullandığımız eser Bakan'ın tahkîkidir.

³⁴ Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî Kâdî Abdülcebbâr, *el-Emâlî*, thk. Muhammed es-Süleymânî (Abû Dabi: Daru'l-Hukemâi li'n-Neşr, 2020).

³⁵ İlgili makale için bk. Tevhit Bakan, "Kâdî Abdülcebbâr'a Göre Sünnet", *İLTED* 45/1 (2016), 187-213.

³⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Emâlî*, thk. Muhammed es-Süleymânî, 13-233.

aldığı hadislerden birinde şöyle zikredilmektedir; “Şu üç şey peygamberlerin ahlâkındandır. Bir kimse öfkelenirse öfkesi onu yalana sevk etmez. Bir şeyden razı olursa hoşnut olduğu şey onu haktan döndürmez ve kendisine ait olmayan şeyle gücü yetse bile meşgul olmaz.”³⁷ Kâdî bu rivâyetin izâhında, “Kim bu üç haslete sarılır, bu hasletleri ister ve bunları yapmaya başlarsa kabul görmüş eski, yeni ne kadar ahlâk ve edep ile ilgili kitap varsa hiç birisine gereksinimi kalmaz”³⁸, diyerek bir nevî insanları da peygamberlerin ahlâkıyla ahlâklanmaya teşvîk etmektedir. Nitekim Kâdî, benzer tavrını *Tesbîtu Delâilî'n-Nübüvve* adlı eserinde de sergilemekte ve insanları Hz. Peygamber'in ahlâkî özelliklerini örnek alarak ona uymaya çağırılmaktadır.³⁹ Burada Kâdî tarafından öne çıkarılan husus; öfke veya mutluluk anında bile doğruluktan ve hakikatten ayrılmayıp yalana başvurulmaması gerektiği şeklindedir.

Kâdî Abdülcebbar güzel ahlâkî öğütleyen başka bir rivâyeti de eserine almıştır; “Mü'minlerin iman bakımından en kâmilî/mükemmeli, ahlâk bakımından en güzel olanı ve ailesine en kibar davrananlarıdır.”⁴⁰ Bu hadisin açıklamasında Kâdî'ya göre; Hz. Peygamber bu hadisle birlikte kişinin ailesiyle iyi geçinmesinin, onlara güzel davranmasının ve ikrâmda bulunmasının önemini açıklamıştır. Öyle ki bu tarz davranışların imanın bir neticesi olduğunu da vurgulamıştır. Ayrıca kişi, “İman; sözdür fakat ilimdir, bunun dışında ne bir fazla ne de bir eksiktir” demiş olsa, bu sözün bir geçerliliği yoktur. Çünkü Kâdî Abdülcebbar'a göre sadece kavî/söz ve ilme indirgenmiş teorik düzeyde bir imanın bir önemi bulunmamaktadır. Onun iman anlayışı ilgili hadiste de desteklendiği üzere güzel fiillerle ve olgun

³⁷ Kâdî Abdülcebbar, *el-Emâlî*, thk. Tevhit Bakan, 134. Bu hadis hakkında bazı kaynaklar metruk olduğu ve çok yalancı birinden geldiğine dair kayıt düşmektedir. Bk. Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, İbn Hibbân, *Kitâbu'l-Mecrûhîn*, thk. Mahmûd İbrâhim Zâyid (Halep: Dâru'l-Vaî, ts.), 1/190; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehbî et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî, *Mîzânü'l-İtidâl* (Kahire: y.y., 1963), 1/315. Kâdî Abdülcebbar bu rivâyete yönelik diğer kaynakları da göz önünde bulundurmak sûretiyle herhangi bir hadis kritiği yapmamaktadır.

³⁸ Kâdî Abdülcebbar, *el-Emâlî*, 134.

³⁹ Hatta Kâdî'nın bu konuya ne denli ehemmiyet verdiğini işaret etmesi açısından çok sayıda farklı olay üzerinden örneklendirmeye gittiği görülmektedir. Bk. Kâdî Abdülcebbar, Ebû'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbar b. Ahmed el-Hemedânî, *Tesbîtu Delâilî'n-Nübüvve-Mûcizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*, çev. M. Şerif Eroğlu-Ömer Aydın (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017), 1194 vd.

⁴⁰ Kâdî Abdülcebbar, *el-Emâlî*, 136. Ayrıca bk. Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî, *Sünen*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), “Sünen”, 14; Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre (Yezîd) et-Tirmîzî, *El-Câmiu's-Sahîh Sünen-i't-Tirmîzî*, Ahmed Muhammed Şâkir (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-Arabî, ts.), “İmân”, 6, “Rızâ”, 11.

ahlâkla bezenmiş olmalıdır.⁴¹

Kâdî yukarıda verilen hadise benzer bir başka rivâyeti de eserine almıştır; “Her kim yalan konuşmayı terk ederse cennetten bir bölgeyi kendisine hazırlamış olur. Her kim tartışmayı terk ederse ki o haklı bir kimse olmuş olur ve cennette kendisine iyi bir yer hazırlamış olur. Her kim de ahlâkını güzelleştirirse cennetin en yüksek mertebelerini kendisine hazırlamış olur”.⁴² Kâdî ilgili hadisin açıklamasında; Hz. Peygamber’in bu hadisle güzel ahlâka sahip olmanın dindeki faydaları üzerinde durduğunu belirtmektedir. Çünkü güzel işler yapmak, çok sevap kazanmak gibi durumlar insanın cennetteki menziline de değiştirecektir. Hâkezâ kişinin bir tartışmada haklı olsa bile tartışmayı kesmesi ve yalan söylemekten vazgeçmesi gibi hasletler de bu hadisle birlikte kişinin mertebesinin değişikliğine delil olacaktır. Ayrıca bu hadis rivâyeti de gösterdi ki yalan kötü bir sözdür.⁴³ Anlaşılacağı üzere Kâdî, yalan söylemek ve gereksiz tartışıp meseleyi uzatmak gibi insanlar arası huzursuzluğa yol açacak bazı sorunların ilgili hadisle istidlâlüne önem vermekte ve insanın ahlâkî dönüşümünü bir önceki rivâyette olduğu gibi imanla, ahlâkla ve cennetle mükâfâtlandırma ile irtibatlandırmaktadır.

b. Zühd ve Kanaate Dâir Hadisler

Kâdî Abdülcebbâr’ın güzel ahlâk ile birlikte irtibatlandığı hadislerin bazıları da zühd ve kanaat gibi konuları içermektedir. Bu açıdan bakıldığında Kâdî Abdülcebbâr’ın eserlerinde doğrudan başlık açıp incelememiş olsa bile bazı tasavvufî kavramları da delil olmalığı yönünden düşünce sistemine yerleştirmeye çalıştığı düşünülebilir. Zira bu çalışmada daha evvel de dikkat çekildiği üzere zikredilen bütün hadisler ve Kâdî’nin bunlara yönelik yorumları nihayetinde kendisinin *Emr bi'l-Ma'rûf ve Nehy ani'l-Münker* prensibinin ahlakî yönüne bakan görüşleri olarak da değerlendirilebilir.

Kâdî Abdülcebbâr’ın bu kapsamda ele aldığı hadislerin ilki; “Yazıklar olsun o zenginlere ki! İstediklerini yerler, dilediklerini giyerler, başlarına hoşlanmadıkları bir şey gelince de sevdikleri dünyalıklardan uzak dururlar.

⁴¹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Emâlî*, 136. Kâdî Abdülcebbâr’ın iman tanımına bakıldığında; dil ile ikrâr etmek, organlarla amelde bulunmak ve kalbin itikâd etmesi öne çıkarılan hususlardır. Bk. Kâdî Abdülcebbâr, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî, *Kitâbu Usûli'l-Hamse fî İlmi'l-Kelâm*, thk. Faysal Bedir Avn (Kuveyt: Matbuâtü Câmiâtü'l-Kuveyt, 1998), 100.

⁴² Kâdî Abdülcebbâr, *el-Emâlî*, 136-137; Ebû Dâvûd, “Edeb”, 8; Tirmîzî, “Birr”, 58; Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî, *Sünen-i İbn Mâce*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), “Mukaddime”, 7.

⁴³ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Emâlî*, 137.

Yaptıkları şeye yazıklar olsun!".⁴⁴ Kâdî bu rivâyette Hz. Peygamber'in muradının, canlarının çektiği şehvetlerine ulaşmak adına çaba gösterip uğraşan bazı kişilerin/zenginlerin haram ve helal hassasiyeti göstermediği için kınandığı yönünde olduğunu belirtmektedir.⁴⁵

Kâdî'nin önemseddiği bir başka hadis ise "sûf giyme" konusuna değinen rivâyettir. Buna göre Hz. Peygamber; "Yünlü giysiler giyiniz, böylelikle kalplerinizde imanın tatlılığını bulacaksınız. Yünlü giysiler giyiniz ki daha az yediğinizi göreceksiniz. Ayrıca âhirette tanınacağınız için yünlü giysiler giyiniz. Yünlü elbiseler giyiniz çünkü yüne bakmak kalbin tefekkür etmesine yol açar. Tefekkür de kanlarda dolaşan hikmeti doğurur ve hikmetin ırmağı oluverir. Çok tefekkür eden kimsenin dili doyar ve tadı azalır. Az tefekkür eden kimsenin ise tadı/iştahı artar ve kalbi katılaştır. Katılaştırmış kalp ise Allah'tan ve cennetten uzaktır, cehenneme yakındır..."⁴⁶ buyurmuştur.⁴⁷ Kâdî Abdülcebbâr; rivâyetin te'viline "eğer bu rivâyet doğruysa!" diyerek başlamaktadır. Ancak devamında örneklediğimiz diğer hadislerde olduğu üzere sened açısından herhangi bir eleştiride bulunmamaktadır. Ona göre Hz. Peygamber bu sözleriyle sûf giyen kimsenin kalbinde imanın tadını hissedeceğini zikretmektedir. Ardından Hz. Peygamber, düşünmenin tefekkürü, tefekkürün de kalpte oluşan ve damarlarda dolaşan hikmeti doğurduğunu söylemektedir. Bütün bunlar ise ancak sûfa dokunan/giyen ve onu titizlikle devam ettiren kimse için bir müjdedir. Böylelikle sûf giyen kimse günahların zararlarından korktuğunu hatırlayıp tâate ve sevaba yönelmek ister. Bu durumu destekleyen bir cümleyle Hz. Peygamber; "Yünlü elbise giyen kimse kendini az yer şekilde bulur" demiştir. Yine O, "Yünün kabalığını/zorluğunu bilen/tecrübe eden kimse sık sık âhireti ve oradaki zorlukları düşünür. Bu yüzden çok yemekten kaçınıp az ile yetinir. Benzer bir şekilde devamlı sûrette yiyeceği şeyleri düşünen kimse de zevklerine düşkün olur ve onları arttırmaya çalışır. Bu esnada âhret düşüncesinden giderek uzaklaşmış olur ve dünya sığınağına olan bağlılığını güçlendirmiş olur" şeklinde açıklamada bulunmuştur.⁴⁸ Kâdî Abdülcebbâr'ın metin tenkidine

⁴⁴ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Emâlî*, 140.

⁴⁵ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Emâlî*, 140.

⁴⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Emâlî*, 140-141.

⁴⁷ Hâkim en-Nisâbü'rî (öl. 405/1014), bu rivâyetin zayıf olduğunu işaret etmektedir. Bk. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed el-Hâkim en-Nisâbü'rî, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, thk. Mustafa Abdülkâdir Ata (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1990), 1/81.

Nitekim muhakkik Bakan da Kâdî'nin üç hadisi tek senette topladığını zikretmiş ve zayıf olduğunu belirtmiştir. Bk. Kâdî Abdülcebbâr, *el-Emâlî*, 141.

⁴⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Emâlî*, 141.

yönelik “sûf” üzerine özel bir açıklama yapmadığı anlaşılmaktadır. Bunun yanında Kâdî Hz. Peygamber’in de sûf/yün giydiğini ve çoğu elbisesinin de oldukça mütevazî olduğunu da zikretmekten geri durmamaktadır.⁴⁹ Zaten hem tarafımızdan hem de daha evvel yapılan bazı çalışmalarda⁵⁰ değinildiği üzere bu rivâyetin sıhhatiyle ilgilenmemiştir. Ancak bu rivâyetin kişinin dünyaya ve dünyadaki zevk veren şeylere karşı perhizli olması gerekip âhireti ve oradaki güçlükleri düşünmeye sevk etmesi gibi pratik yönüne önem verdiğini söylemek mümkündür. Teorik açıdan tefekkürü kalbin de bir fiili olarak görmesi ve az yemeye hikmete ulaşma arasında kurulan bir bağı işaret etmesi, kanaatimizce kendisinin fikriyatında yer alan zâhid kişinin özellikleri arasında gösterilebilecek bazı hasletlerden biri olduğuna işaret etmektedir.

Kâdî Abdülcebbâr bir başka hadis rivâyetinde Hz. Peygamber’in şöyle söylediğini bildirmektedir; “Allah Teâlâ dünyaya şunu vahyetti: “Senin sıkıntı çekmeni/daralmanı ve zorluklarla canının sıkılmasını/acılar çekmeni ve dostlarına karşı sert davranmanı, düşmanlarına karşı ise geniş ve rahat davranmanı öğütledim ve seni dostlarına çile çektikleri bir zindan, düşmanlarına ise ayrılmak istemeyecekleri bir sığınak/cennet yaptım”.⁵¹ Kâdî Abdülcebbâr bu rivâyette Hz. Peygamber’in velî kullarını/dostlarını bu dünyanın zorluklarına, sıkıntılarına karşı sahip oldukları mükâfât ve yüksek mevki için sabretmeleri ve katlanmaları gerektiği noktasında uyarıda bulunduğunu belirtmektedir. Bu gibi güçlükler ve acılar velî kullar için âhirete giden bir yol gibi kılınmış olup fânidir. Ancak o kullar için âhret mutluluğu ve mükâfâtı dünya nimetlerinin büyüklüğünden daha hayırlıdır.⁵²

⁴⁹ Kâdî Abdülcebbâr, *Tesbitü Delâilî'n-Nübüvve-Mûcizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*, 1204.

⁵⁰ Tevhit Bakan, “Kâdî Abdülcebbâr’a Göre Sünnet”, 193. Bakan, Kâdî'nin herhangi bir gerekçe sunmaksızın sened tenkidini ihmal ettiğini belirtmektedir. Ayrıca bk. Abdulvasıf Eraslan, “Mu'tezile'ye Göre Hadis Tenkid Kriterleri: Kâdî Abdülcebbâr Örneği”, *Hadis Tetkikleri Dergisi* 17/2 (2019), 137; Eraslan'a göre de Kâdî Abdülcebbâr, hadis rivâyetlerinin sıhhatine odaklanmadığı gibi sened tenkidini de eserlerinde tamamen ihmal etmiştir. Bu durumun aksine bir görüş olarak; Kâdî Abdülcebbâr'ın zaten kelâmcıların hadislerin sahih senedleri hakkında yeterince bilgiye sahip olduğunu zikretmesi ise dikkat çekmektedir. Bk. Kâdî Abdülcebbâr, *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 195. Hansu'nun da dikkat çektiği üzere Kâdî Abdülcebbâr başka eserlerinde az sayıda da olsa kullandığı bazı hadislerin senedleri üzerine tetkikte bulunmuş ve sened tenkidini tamamen yok saymamıştır. Bk. Hüseyin Hansu, *Mutezile ve Hadis*, 239. Ancak *el-Emâlî*'den de anlaşılacağı üzere sened tenkidi noktasında Kâdî Abdülcebbâr oldukça isteksiz davranmaktadır.

⁵¹ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Emâlî*, 142. Ayrıca bk. Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb et-Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, thk. Hamdi bin Abdülmecîd es-Selefi (Beyrut: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1983), 7/19.

⁵² Kâdî Abdülcebbâr, *el-Emâlî*, 142.

Anlaşıldığı üzere Kâdî Abdülcebbar buradaki yorumlarında velî kulların kim olduğu noktasında özel bir açıklamaya gereksinim duymamış görünmektedir. Ayrıca bu dünyanın Allah'ın dost kulları için bir çile yeri olduğu fikrini de eleştirmemiş, tasavvufî bir bakış açısını kuşatan zühd ve çile tarzından bir yorumu benimseyerek izâhâtta bulunmayı tercih etmiştir.

Kâdî'nin eserinde yer verdiği bir başka hadiste Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur: “Her kim dünyalık için niyet ederse, Allah Teâlâ o kimsenin işini bozar, fakirliğini iki gözünün ortasına koyar ve kendisine yazılmış olandan başka bir dünyalık elde edemez. Kim de âhireti kazanmaya niyetlenirse Allah Teâlâ o kimsenin malını birleştirir, kalbine zenginlik verir ve o kimse dünyalığa karşı isteksiz olur”.⁵³ Kâdî Abdülcebbar bu hadisin açıklamasında Hz. Peygamber'in kişinin niyetine göre fayda veya zarar görebileceğini belirttiğini zikretmektedir. Buna göre bir kimse âhireti kazanmayı dünyaya tercih ederse Allah Teâlâ o kimse için gerçek bir zenginlik ve ferahlık sunar. Bu sayede kişi Allah'a daha da tevekkül edebilmekte ve niyeti sayesinde fayda elde etmiş olmaktadır.⁵⁴

Kâdî, Hz. Peygamber'den gelen başka bir rivâyeti de eserine almış ve açıklamıştır: “Cebrâil (a.s.) bana geldi ve dedi ki: Ey Muhammed! Dilediğini sev, çünkü ondan ayrılacaksın. Dilediğini yap, çünkü onlar önüne gelecek ve onlarla karşılaşacaksın. Dilediğin gibi yaşa, çünkü öleceksin. Ve bana dedi ki: Ey Allah'ın Rasulü! hutbeyi kısa tut”.⁵⁵ Kâdî Abdülcebbar'a göre bu birkaç harfli haberle birlikte Hz. Peygamber, din ve dünya ile ilgili bilinmeyenleri bir araya getirerek insanın üzerinde durduğu en büyük şeyin dünya sevgisi ve onu sevenlerin sevgisi olduğunu belirtmiştir. Oysaki bir evladın ailesinden, çok sevilmesine rağmen ölüp ayrılması mümkünse o zaman bu sevgiye güvenilmemesi gerektiğini zikreden Hz. Peygamber, böyle bir sevginin aksine o kimseyi âhîret yurdunda sevdikleriyle bir araya getirecek mükâfâta ve sevaba götürecektir. O, “dilediğin gibi yap...” derken kişiyi sevaba veya cezaya müstehak kılabilecek şeylerin teşvîk ve tehditini kastetmektedir. Yine Hz. Peygamber bu haberle birlikte insanlara ansızın gelecek olan ve istenmeyen ölümü sık sık hatırlatmakta ve bu korku sayesinde insanın tevbeyle

⁵³ Kâdî Abdülcebbar, *el-Emâlî*, 142-143; Tirmîzî, “Kıyâme”, 33; İbn Mâce, “Zühd”, 2. Heysemî, bu hadisin farklı lafızları olduğunu, manası ve sözlerinin ise zayıf olduğunu bildirmektedir. Kâdî Abdülcebbar ise bu hadis hakkında herhangi bir tenkitte bulunmamakta ve sıhhatinden emin olunmuş bir rivâyetmişçesine açıklamaya çalışmaktadır. Bk. Ebü'l-Hasen Nûrüdîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbaü'l-Fevâid* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412).

⁵⁴ Kâdî Abdülcebbar, *el-Emâlî*, 143.

⁵⁵ Kâdî Abdülcebbar, *el-Emâlî*, 143.

bırakmayan, tedbirli ve diğerlerine karşı da şefkatli olması gerektiğini salık vermektedir.⁵⁶ Anlaşılacağı üzere Kâdî, bu rivâyetin açıklamasında da âhiret yurdunu merkeze alarak kişinin ölüm korkusuyla bile olsa cezaya müstehak olacağı hal ve davranışlarından uzaklaşıp tevbekâr bir tutum sergilemesinin önemini işaret etmektedir. Ahlâken olgunluk ve diğergâmlık örneği olarak da diğer insanlara karşı merhametli, şefkatli ve müsamahakâr olunmasının altını çizmeyi sürdürmektedir.

Kâdî'nin ele aldığı bir başka rivâyet de şöyledir: "Allah Teâlâ diyor ki: Ey Âdemoğlu! Kendini bana ibadet etmeye ver, kalbini zenginliklerle doldurayım ve fakirliğini sonlandırayım. Aksi halde ellerini işle doldurur seni meşgul ederim, bu kadar çalışmanın yanında yoksulluğunu da azaltmam".⁵⁷ Kâdî Abdülcebbâr bu haberde zikredilen zenginlikten maksadın kalp zenginliği olduğunu ifade etmektedir. Çünkü bir kimse Allah'a kulluk için kalbini boşaltırsa bu dünyadan az şey kendisine yetecektir. İşte bu yetinilen az şey o kimse için kalp zenginliği olacak ve o kimsenin açlığını da gidermiş olacaktır. Bu durumda o kimse başka birine ihtiyaç da duymayacaktır. Bunun üzerine Allah Teâlâ Hz. Peygamber'i, peygamberin bildirdiği şeyler gerçekleşsin diye ibadet etmeyi öğretmesi için göndermiş oldu.⁵⁸

2. "el-Usûlü'l-Hamse" Bağlamında Amelî Tevhîd'in Motivasyonu

Buraya kadarki başlıklarda Kâdî Abdülcebbâr'ın zühd-takvâ ve güzel ahlâk ile ilgili rivâyetlerine bakışı irdelenmeye çalışıldı. Bu başlık altında ise kendisinin mezkûr görüşlerinin ekolün 'Amelî Tevhîd'i olarak da zikredilen⁵⁹ *Emr bi'l-Ma'rûf ve Nehiy ani'l-Münker* prensibiyle olan irtibatı analiz edilmeye çalışılarak sorgulanacaktır.

Kâdî Abdülcebbâr da tıpkı selefleri gibi ekolünün ve kendisinin görüşlerinin propaganda edilip yayılmasına önem vermektedir. Bu bağlamda ekolün *Emr bi'l-Ma'rûf ve Nehiy ani'l-Münker* esası oldukça elverişli bir nazarî alanı teşkil etmektedir. Kâdî Abdülcebbâr esası ele alırken öncelikle kavramsal bazda hareket etmekte ve prensibin belli başlı anahtar kavramları

⁵⁶ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Emâlî*, 144.

⁵⁷ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Emâlî*, 145. Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071) bu hadisin metrûk olduğunu belirtmektedir. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, 13: 104. Fakat Tirmîzî, bu hadisin tahrîcinin daha sonra yapıldığını zikrederek hasen ve garîb olduğunu belirtmektedir. Bk. Tirmîzî, "Kıyâme", 3. Müellifimiz Kâdî ise bu hadis rivâyeti hakkında da herhangi bir teknik kritiğe başvurmamıştır.

⁵⁸ Kâdî Abdülcebbâr, *el-Emâlî*, 145.

⁵⁹ Osman Aydın, *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci-Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Huzeyl Allaf* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 77; Samet Karahüseyin, *Mu'tezilî Düşüncenin Farklılaşmasında Kâdî Abdülcebbâr* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021), 122.

üzerinde durmaktadır. Akabinde esasın vücûbiyyetini tartışan Kâdî Abdülcebbâr'a göre *Emr bi'l-Ma'rûf ve Nehiy ani'l-Münker* ümmetin üzerine icmâen vâciptir.⁶⁰ Prensibin vücûbiyyetinin bilinmesi ise aklî alana değil nakle yani vahye (sem') dayanmaktadır.⁶¹ Böylelikle Kâdî esasın yükümlülüğünü doğrudan şerât üzerinden meşrulaştırmış olmaktadır. *Emr bi'l-Ma'rûf ve Nehiy ani'l-Münker*'in uygulanabilmesi için bir takım şartların hâsıl olması gerekmektedir. Şayet gereken haller oluşursa Kâdî'ya göre artık esas hem bir imamın eliyle tatbîk edilecek konuları teklif etmekte hem de diğer insanların üzerine bir sorumluluk yüklemiş olmaktadır. İmamın yerine getirmesi beklenen sorumluluklar dinin ve kamunun maslahatı göz önünde bulundurularak tanzîm edilmekteyken diğer insanların dikkat etmesi gereken hususlar ise daha genel ve bireysel bazda işlenmektedir. İşte burada Kâdî Abdülcebbâr'ın da görüşlerinin anlaşılabilmesi adına bazı soruların cevaplarının aranması gerekebilir. Örneğin; bir mükellef içinde bulunduğu şartlardan bağımsız bir şekilde yalın bir motivasyonla ilgili prensibin gerekliliklerini yerine getirebilir mi? Bu anlamda iyiliği emretmenin veya kötülükten menetmenin bir sınırı ve yahut ölçüsü söz konusu mudur? Mükellef bir başka mükellef üzerinde iyiliği emredip kötülükten de menederken başkasının özgür düşünme ve eyleme alanına girmiş ve müdahale etmiş olmaz mı? İfade ettiğimiz bu soruların yanıtlarını bulabilmesi için esasın oluşmasını gerektirecek bazı şartları da gözetmek gerekmektedir. Kâdî Abdülcebbâr'a göre bu şartlar; öncelikle tavsiye edilecek şeyin mutlaka iyilik/hasen olduğunun bilinmesi veya menedilecek kötülüğün de gerçekten kabih/mefsedet olduğunun fark edilmiş olması şeklinde bir öncülü gereklidir.⁶² Bunun yanında emr ve nehiy işini yapacak imam veya kişinin içinde bulunduğu sosyolojik zemini doğru etüt etmiş olması da gerekmektedir. Bu sayede hangi bağlamda neler yapılabileceği doğru tespit edilmiş olacak ve olası kargaşalardan da uzak durulabilecektir.⁶³ İlaveten emr veya nehiy işini yapacak kimsenin sözü etkili olmalı ve esasın gerekliliklerini yerine getireyim derken daha büyük sorunlar açılmayacağından da emin olunması gerekmektedir.⁶⁴ Bu gibi temel şartlar oluştuğunda *Emr bi'l-Ma'rûf ve Nehiy ani'l-Münker*'in gereklerini yerine getirmek ya imama yada diğer insanlara vâcip olmaktadır.

Kâdî Abdülcebbâr'ın *Emr bi'l-Ma'rûf ve Nehiy ani'l-Münker* esası

⁶⁰ Kâdî Abdülcebbâr, (*Ta'lik*) *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse-Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 1/231.

⁶¹ Kâdî Abdülcebbâr, (*Ta'lik*) *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse-Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 2/679.

⁶² Kâdî Abdülcebbâr, (*Ta'lik*) *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse-Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 1/232.

⁶³ Kâdî Abdülcebbâr, (*Ta'lik*) *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse-Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 1/232.

⁶⁴ Kâdî Abdülcebbâr, (*Ta'lik*) *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse-Mu'tezile'nin Beş İlkesi*, 1/234.

üzerindeki temel yaklaşımıyla *el-Emâlî*'den örneklediğimiz zühd merkezli rivâyetlere getirdiği yorumları dikkatle incelendiğinde; imamın sorumluluklarından ziyade bireysel bazdaki sorumluluğu işaret eden te'vîllerde bulunduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda güzel ahlâkın öğütlenmesi ve örnek olarak Hz. Peygamber'in gösterilmesi, zühd ve takvâ üzerine olan rivâyetlerdeki bireysel gelişim ve ahlâkî hasletlerle bezeli bir iman anlayışının teşvîk ve terğîbi, dünyaya veya dünyalık geçici arzu ve isteklere değil de âhirete ve kalıcı kazanımlara dâir tercihte bulunmaya yönlendirme gibi tutumlarıyla Kâdî Abdülcebâr'ın 'Amelî Tevhîd' anlayışı, tabandan tavana doğru bir yön izleyen bireysel düzelme ve ahlâkî gelişim tercihinde bulunduğunu işaret etmektedir. Bu tercihin en ciddi motivasyonunu da örneklem olarak sunmuş olduğumuz rivâyetler teşkil etmektedir. Kâdî Abdülcebâr, bu rivâyetleri oldukça önemsemiş olmalı ki, kelâmî hassasiyeti diyebileceğimiz bilgi temelleri açısından mütevâtir habere önem vermesi ve başvuracağı haberlere/rivâyetlere getirmiş olduğu ağır kritiklerin neredeyse çoğunu terk ederek eserinde bu rivâyetleri "el-Usûlü'l-Hamse" ile uyumlu bir şekilde açıklamaya gitmektedir. Bu esnada dikkat çekmek istediğimiz bir diğer husus da Kâdî'nin çalışmamızda üzerinde durduğumuz görüş ve tavırlarının bütün bir kelâmî sistematiğini yansıtmadığı ve temsil etmediğidir. Buradaki tavrından öne çıkan netice ise zühd merkezli belli başlı bir meseleye özel bir yaklaşım olduğu ve insanın bireysel dindarlığının kalitesinin yükseltilmesinin amaçlandığı yönündedir. Bu sayede bireyler ile başlayan genel iyileşme/ıslah sayesinde toplumsal huzurun tesîsi kolaylaşmış olacakken imâmet kurumunun nihâî gayesine hizmeti adına işlevselliği de bir bakıma iyileştirilmiş olacaktır.

Sonuç

Kâdî Abdülcebâr'ın *el-Emâlî* adlı eserinde yer verdiği hadislerden özellikle güzel ahlâk ve zühd, sûf giyme ve kanaat etme gibi konuları muhtevî rivâyetler örneklem olarak seçildi. Bu rivâyetlerin Kâdî Abdülcebâr'ın görüşleri ve yaklaşımları bağlamında incelenmesi neticesinde bazı nazarî ve metodolojik veriler elde edildi.

Öncelikli olarak zikredilmesi gereken husus, Kâdî Abdülcebâr'ın hadis ilminde kelâmdaki gibi mâhir olmadığının anlaşıldığıdır. Zira kendisinin hadis rivâyetlerine veya onun tabiriyle haberlere karşı sened ve sıhhat yönünden ciddi bir eleştiride bulunmadığı anlaşılmaktadır. Hadis tenkid kriterleri noktasında bazı metodolojik hassasiyetlere sahip olmuş olsa da bunların pratize edilmesi noktasında bilhassa sened tenkidi Kâdî Abdülcebâr'ın öyle veya böyle es geçtiği bir mesele olarak nedenleri ve arka

planı araştırılmaya gereksinim duyacak şekilde belirlemektedir. Bunların yanında kelâmî yönü, tahkîkî refleksleri gibi özellikleri ve delil olarak gösterdiği nakiller dikkate alındığında metrûk ve mevzû olduğu düşünülen hadis rivâyetleri bile *el-Emâlî*'de üzerine kafa yorduğu dayanakları arasına girebilmiştir.

Teknik kritik noktasında eleştiriye açık bir tavır takınan Kâdî'nin *el-Emâlî*'de yer verdiği ve çalışmamızda örneklem olarak üzerine yoğunlaştığımız güzel ahlâk ve zühd merkezli rivâyetlerin açıklamalarında Kâdî Abdülcebbar'ın diğer eserlerinde (*Tesbîtu Delâilî'n-Nübüvve*'deki bazı rivâyetler hariç) pek rastlanmayan bazı tutum ve görüşleri de barındırdığını ifade etmek mümkündür. Bu kapsamda ona göre, güzel ahlâkın imanın bir şekilde yansımaları olan ve kişinin davranışlarında görünür olması gerektiğine inandığı bir işlevi bulunmaktadır. Bunun yanında devamlı sûrette kişinin bu dünyaya aşırı istek duymaması, maddî zenginlikten ziyâde kalp zenginliği ve ferahlığı gibi âhîret için dünyayı ve dünyalığı feda etmek gerektiğine vurgu yapan rivâyetleri seçerek eserine almış olması ayrıca dikkat çekici ve düşündürücüdür. Bununla birlikte her ne kadar sıhhatinden emin olmasa da eserine alarak üzerine yorumlar yaptığı sûf giyme rivâyetini de uzun uzun açıklayarak iman ile zühd, güzel ahlâk ve az ile yetinme düşüncesi arasında kurduğu bağlantı üzerine odaklanması gereken görüşleri arasında yer almaktadır. Bunun dışında mü'min kişinin her dâim hesap vereceği günü hatırında tutması, cenneti hak edecek vâcpleri yerine getirmeye gayretkâr olması ve cehennemden uzak tutacak niyet ve fiillere sahip olması gerektiği bilincini sık sık gündeme getiren te'villerde bulunması da Kâdî Abdülcebbar'ın teorik iman anlayışının aktive edilmesini amel, güzel ahlâklı olma ve bu dünyaya karşı aşırı istek duymama gibi tutum ve davranışlara endekslemiş görünmektedir. Kâdî Abdülcebbar'ın zühd merkezli hadislerle getirdiği açıklamalarında kelâmî derinlik ve titizlikten çok vaaz ve nasihat dilinin hâkimiyeti de göz ardı edilmemelidir. Netice itibarıyla bu çalışmadaki bazı görüşleriyle irdelemeye çalıştığımız Kâdî Abdülcebbar, ekolün *Emr bi'l-Ma'rûf ve Nehy ani'l-Münker* prensibinin bilhassa ahlâkî boyutuna arka plan teşkil edebilecek türden yaklaşımlarıyla alışlageldik mütekelim kişiliğine farklı bir portreyi de eklemiştir. Kâdî'nin öğütlerine bakarak ulaşılabilecek kanılardan biri de zâhidâne ve mütevazî bir hayat süren kimsenin başta kendisi, ailesi ve içinde yaşadığı toplumla da uyumlu olması beklentisidir. Bu sayede kişi aslında herhangi bir şer'at veya kural koyucuya ihtiyaç hissetmeksizin Allah Teâlâ'nın övdüğü "hayırlı ümmet" konseptine uygun olabilecektir. Zaten imâmet kurumunun nihâî gayesi de bu hususa hizmet etmelidir. Mu'tezile'nin *Emr bi'l-Ma'rûf ve Nehy ani'l-Münker*

esasından kastı sadece yönetim ve siyaset felsefesini tanzîm etmek değil aynı zamanda herhangi bir idareciye bağlanmadan da insanların ma'rûfu ve münkeri bilerek hareket etmelerini sağlamaktır. Tam da bu hususun nasıl ve hangi yöntemlerle hayata tatbik edileceği sorusu tartışılmaktayken Kâdî Abdülcebbâr'ın zühd ve güzel ahlâk gibi kavramlara yüklediği anlam ve bunlardan umduğu pratik netice, kanımızca üzerinde dikkatle durulması gereken temel hareket noktaları arasında gösterilebilecek potansiyeli de hâizdir. Her ne kadar kelâmî/nazarî yöntemiyle örnekleme sunduğumuz açıklamalarıyla beliren Kâdî arasında bir uyumsuzluk/çelişki varmış gibi görünse de bu durumun bizlere hatırlattığı salt gerçeklik; mütekellimlerin veya düşünürlerin çok yönlü kimliklerine farklı açılardan da yaklaşılmadan büyük resmin tam olarak çizilemeyeceğidir.

Teşekkür:

-

Beyanname:

1. Özgünlük Beyanı:

Bu çalışma özgündür.

2. Etik Kurul İzni:

Etik Kurul İzni gerekmemektedir.

3. Finansman/Destek:

Bu çalışma herhangi bir finansman ya da destek almamıştır.

4. Katkı Oranı Beyanı:

Yazar, makaleye başkasının katkıda bulunmadığını beyan etmektedir.

5. Çıkar Çatışması Beyanı:

Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

KAYNAKÇA

- AKOĞLU, Muharrem. *Büveyhîler Döneminde Mu'tezile*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2008.
- AKOĞLU, Muharrem. "Büveyhîler'in Mezhebî Eğilimleri/Politikaları Üzerine". *Bilimname*, 17/2 (2009), 123-138.
- AYDINLI, Osman. "Mu'tezilî Anlayışta Zühd ve Takvâ Boyutu". *Tasavvuf: İlmî ve Akademik Araştırma Dergisi* 5/10 (2003), 99-122.
- AYDINLI, Osman. *Akılci Din Söylemi-Farklı Yönleriyle Mu'tezile Ekolü*. Ankara: Hitit Kitap Yayınevi, 2010.
- AYDINLI, Osman. *İslam Düşüncesinde Aklileşme Süreci-Mu'tezile'nin Oluşumu ve Ebû'l-Huzeyl Allaf*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- AYDINLI, Osman. *Mu'tezile'de İmamet ve Siyaset*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2017.
- BAKAN, Tevhit. "Kâdî Abdülcebbar'a Göre Sünnet", *İLTED* 45/1 (2016), 187-213.
- CÂHİZ, Ebû Osmân Amr b. Bahr b. Mahbûb el-Kinânî. *el-Beyân ve't-Tebyîn*. thk. İbrahim Şemsüddin. 2 Cilt. Lübnan: Müessesetü'l-Âlemî, 2003.
- Ebû DÂVÛD, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî el-Ezdî. *Sünen*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamid. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- ERASLAN, Abdulvasıf. "Mu'tezile'ye Göre Hadis Tenkid Kriterleri: Kâdî Abdülcebbar Örneği". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 17/2 (2019), 119-138.
- HÂKİM el-CÜŞEMÎ, Ebû Sa'd el-Beyhakî. *Şerhu'l-Uyûni'l-Mesâil*. Tunus: Dâru't-Tunusiyye li'n-Neşr, 1393/1974.
- HÂKİM en-NÎSÂBÛRÎ, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed. *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*. thk. Mustafa Abdülkâdir Ata. Beyrut: Dâru'l-Kütubi'l-İlmiyye, 1990.
- HANSU, Hüseyin. *Mutezile ve Hadis*. Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- HATÎB el-BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit. *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2000.
- HEYSEMÎ, Ebû'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecmeu'z-Zevâid ve Menbaü'l-Fevâid*. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1412.
- İbn HİBBÂN, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî. *Kitâbu'l-Mecrûhîn*. thk. Mahmûd İbrâhim Zâyid. Halep: Dâru'l-Vaî, ts.
- İbn MÂCE, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd Mâce el-Kazvînî. *Sünen-i İbn Mâce*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.

- İbnü'l-ESİR, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târîh*. Beyrut: Dâru's-Sadr, 1965.
- İbnü'l-MURTAZÂ, el-Mehdî-Lidînillâh Ahmed b. Yahyâ. *Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Susanna Diwald-Wilzer. Beyrut-Wiesbaden: Franz Steiner, 1961.
- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Kitâbu Usûli'l-Hamse fi İlmi'l-Kelâm*. thk. Faysal Bedir Avn. Kuveyt: Matbuâtü Câmiâtü'l-Kuveyt, 1998.
- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl-en-Nazar ve'l-Meârif*. thk. Muhammed Hıdır Nebhâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Muğnî fi Ebvâbi't-Tevhîd ve'l-Adl-eş-Şer'iyât*. thk. Muhammed Hıdır Nebhâ. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2012.
- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Şerhu'l-Usûli'l-Hamse-Mu'tezile'nin Beş İlkesi*. çev. İlyas Çelebi. 2 Cilt. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2013.
- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Emâlî-Nizâmü'l-Fevâid ve Takrîbu'l-Murâd li'r-Râid*. thk. Tevhit Bakan. Erzurum: y.y., 2016.
- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Fadlu'l-İ'tizâl ve Tabakâtü'l-Mu'tezile*. thk. Fuâd Seyyid. Beyrut: Dâru'l-Fârâbî, 2017.
- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *Tesbîtu Delâilî'n-Nübüvve-Mûcizelerle Hz. Peygamber'in Hayatı*. çev. M. Şerif Eroğlu-Ömer Aydın. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı Yayınları, 2017.
- KÂDÎ ABDÜLCEBBÂR, Ebü'l-Hasen Kâdî'l-kudât Abdülcebbâr b. Ahmed el-Hemedânî. *el-Emâlî*. thk. Muhammed es-Süleymânî. Abû Dabi: Daru'l-Hukemâi li'n-Neşr, 2020.
- KARAHÜSEYİN, Samet. *Mu'tezilî Düşüncenin Farklılaşmasında Kâdî Abdülcebbâr*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2021.
- MONNOT, G. *Penseurs Musulmans et Religions İraniennes*. Paris: J. Vrin, 1974.
- NÂŞÎ el-EKBER, Ebu'l-Abbâs Abdullah b. Muhammed. *Mesâilü'l-İmâme*. nşr. Josef Van Ess. Beyrut: Franz Steiner Verlag, 1971.

- RÂFİÎ, Abdülkerîm İbn Muhammed. *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvin*. Beyrut: Daru'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1408/1987.
- REYNOLDS, Gabriel Said. "Kâdî Abdülcebbar'ın Yükselişi ve Düşüşü". çev. Samet Karahüseyin. *e-Makâlât Mezhep Araştırmaları Dergisi* 13/2 (2020), 773-805.
- SÂHİB b. ABBÂD, Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî. *Resâilü's-Sâhib b. Abbâd*. thk. Abdülvehhâb Azzâm-Şevki Dayf. Kahire: Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1947.
- SÂHİB b. ABBÂD, Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî. *Nusratü Mezâhibi'z-Zeydiyye*. thk. Hasan Nâcî. Beyrut: Dâru'l-Müttehide li'n-Neşr, 1981.
- SÂHİB b. ABBÂD, Ebü'l-Kâsım İsmâîl b. Abbâd b. el-Abbâs et-Tâlekânî. *Kitâbü'z-Zeydiyye*. thk. Hasan Nâcî. Beyrut: y.y., 1986.
- SOBİEROJ, Florian. "Mu'tezile ve Tasavvuf". çev. Salih Çift. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 10/1 (2001), 273-296.
- SÜBKÎ, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî. *Tabakâtü's-Şâfiyyeti'l-Kübrâ*. thk. ve nşr. Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Mahmûd Muhammed et-Tenâhî. 10 Cilt. Kahire: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1964.
- TABERÂNÎ, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemu'l-Kebîr*. thk. Hamdi bin Abdülmecîd es-Selefi. Beyrut: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-Hikem, 1983.
- TİRMÎZÎ, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre (Yezîd). *El-Câmiu's-Sahîh Sünen-i't-Tirmîzî*. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsi'l-Arabî, ts.
- YURDAGÜR, Metin. "Son Dönem Mu'tezilesinin En Meşhûr Kelâmcısı Kâdî Abdülcebbar". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 4 (1986), 117-136.
- ZEHEBÎ, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehabi et-Türkmânî el-Fârikî ed-Dımaşkî. *Mizânü'l-İ'tidâl*. Kahire: y.y., 1963.

IN CONTEXT OF AL-EMALI QADI ABD AL-JABBAR'S VIEWS OF ABOUT THE ASCETICISM

 Samet KARAHÜSEYİN^a

Extended Abstract

Qadi Abd al-Jabbar, he is among the leading theologians (kalam) of Mu'tazilite thought . It is possible to say that he got this rightful reputation both from the theological depth in his works and from the dominance of the kalam thought up to the period of his views. Qadi Abd al-Jabbar's religious and political thought should not be evaluated independently of each other. In our opinion, Qadi must have been under the influence of the age in which he lived, while revealing his religious thought. Even Buyids the high positions and political positions he obtained in his dynasty are also supportive. When evaluated from the point of view of Islamic thought, the views of a theologian should not be seen as consisting of only doctrine and should not be accepted as they are. Certainly, the political background of that theologian which we call his political context, should also be included in the evaluations to be made, and the political context should also be taken into account in the perspectives on the results or judgments to be reached.

Qadi to the issues we tried to mention above it is possible to touch on some aspects by giving examples from Qadi Abd al-Jabbar's system of thought. The first point to consider is at the center of Qadi Abd al-Jabbar's mentality is that "al-Usul al-Khamsah", which is also the basic principles of the Mu'tazilah sect, is located. This means that both the theological and political views of Qadi are ultimately under these principles if we accept the five principles of his school as a framework. In addition to these, for example, When Qadi Abd al-Jabbar's works and views are carefully examined, does he have any notable views that reflect mental codes in other fields besides theology (kalam) or politics? A question may come to mind. Going over such a question and seeking the answer will lead us to. It will lead to the possibility of Qadi Abd al-Jabbar to be depicted with other portraits besides the known or the visible.

^a Ph.D., Ordu University, s_karahuseyin@outlook.com

It is here that the main question of the study in your hand began to emerge. "What kind of approaches does Qadi Abd al-Jabbar have on Sufi thought apart from theology and politics, based on another work of Abd al-Jabbar that can be reached today and that we have been working on?"

As we mentioned while searching for the answer to this question, it would be appropriate to mention here a recently reviewed work of his. The studies in recent years on Abd al-Jabbar generally focus on his views on issues such as theology (kalam), philosophy, ethics and politics. In this context, Qadi Abd al-Jabbar's existing works seem sufficient in terms of source. However, it is possible to talk about a work that is known to belong to it, but cannot be studied because it has not been reached yet, and what kind of topics and approaches it contains are not known exactly. This work is known by the abbreviation "al-Emali" in the sources and its full name is *Nizam al-Favaid wa Takrib al-Murad li ar-Raid* is the work. This work, whose name we have mentioned, is mentioned in the sources of Qadi. It has the feature of being the only work that Abd al-Jabbar wrote in the field of hadith. The work was first examined by the Tevhit Bakan in 2016. Then, when it comes to 2020, this time in Abu Dhabi, the work of Muhammad as-Suleymani has been re-examined. While the review of the Bakan was in a more systematic and understandable structure, the review made by as-Suleymani was presented with an introduction that took longer than the main text of the work. Considering these two investigations, we had the opportunity to examine a hadith work written by Abd al-Jabbar. However, we have determined that he included some hadiths about Sufi thought, which were not included in his other works, in this work. By concentrating on this situation and we tried to understand how Abd al-Jabbar approached some of the basic concepts of Sufism based on the hadiths he included in the related work. As an example, we started to examine some hadiths that center on issues such as good morals, asceticism (zuhd) and conviction.

As a result of our investigations, some issues emerged. Chief among these is Qadi Abd al-Jabbar's lack of criticism in any way while taking the hadiths he included in his work. Although we know that he gave importance to text criticism and understanding the text of the hadiths, it was understood that he was not interested in the accuracy of the texts as we encountered in the hadiths we selected as samples in this work. In addition to this, it draws our attention that he did not even criticize some hadiths that were previously mentioned as fabrications regarding the criticism of the sanad. It was also important what kind of comments Abd al-Jabbar made about the texts of the hadiths after this painting, which did not match with his methodological sensitivities. From this perspective, it was understood that Abd al-Jabbar cared about the hadiths about good morals as a necessity and result of the

faith of the believer. In addition to this situation, another striking point in the hadith explanations he made is his emphasis on the fact that one should not have too much desire for the world and should constantly think about the hereafter. Seen in this way, in the portrait of the believer drawn by Qadi Abd al-Jabbar, a believer should keep in mind heaven and hell and lead an ascetic life without much desire for this world. This shows that these hadiths used by Qadi Abd al-Jabbar reflect his perspectives on some mystical concepts, and in this direction, it is emphasized that the believer should live like an ascetic in this world. While making all these explanations, Qadi Abd al-Jabbar gives advice in a preacher manner, contrary to the depth of the usual theological (kalam) style. This points to another side of himself. Another result of this study, in which we tried to exemplify Qadi Abd al-Jabbar's approaches to some concepts of mysticism, is that *Amr bi al-Ma'ruf wa Nahiy an al-Munkar* the reason is that it provides important information in terms of the background of the moral dimension of the principle. Thus, without forgetting that we only paint a thinker from his works and as far as we can see, it should not be overlooked that the same thinker can be a versatile scholar.

Keywords: Islamic Sects, Thought of Mu'tazilite, Qadi Abd al-Jabbar, al-Emali, Asceticism.

Acknowledgements:

-

Declarations:

1. Statement of Originality:

This work is original.

2. Ethics approval:

Not applicable.

3. Funding/Support:

This work has not received any funding or support.

4. Author contribution:

The author declares no one has contributed to the article.

5. Competing interests:

The author declares no competing interests.

